

MANTNLARNI AVTOMATIK TAHRIR QILISHDA IMLO LUG‘ATI VA GRAMMATIK QOIDALARNING O‘RNI

Xudayberganov Nizomaddin Uktambay o‘g‘li

Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Kompyuter lingvistikasi mutaxassisligi magistranti
7nizomaddin7@gmail.com

Annotatsiya. Mantnlarni avtomatik tahrir qilishda imlo lug‘ati va grammatik qoidalarining o‘rni haqida so‘z yuritildi. Matnni avtomatik tahrir qiluvchi dasturda imlo lug‘atidagi so‘zning imlo qoidalaridan foydalanishning ayrim imkoniyatlari xususida fikr yuritiladi. Grammatik qoidalaridan algorimda o‘zbek tilining grammatika qoidalarini joriy qilish va qo‘llash masalalari izohlanadi.

Kalit so‘zlar: *elektron lug‘at, orfografiya, avtomatik tahrir, mobil ilova, Web sahifa*

Kirish. Bugungi kunda ilm – fanda axborot texnologiyalarining ahamiyati juda katta, shu bilan bir qatorda kompyuter lingvistikasida ham. O‘zbek tilidagi so‘zlarni avtomatik tahrir va tahlil qilish jarayonini avtomatlashtirish tilning rivojida beqiyos xissasini qo‘shmasdan qolmaydi.

XXI asrda dunyo tillari rivojlanib borayotgan bir paytda, o‘zbek tili ham bu borada chetda qolmasligi zarur. Shu jumladan, kompyuter lingvistikasining oldiga qo‘yilgan asosiy vazifalaridan biri, matnlarni imloviy va grammatik tekshirishdan iborat.

Zamonaviy tilshunoslikda o‘zbek tilining avtomatik tahrir va tahlil qiluvchi dasturlarning muhimligi uni o‘zbek tilini yanada rivojlantirishdagi o‘rni.

Kompyuter lingvistikasi fani 1960-yilda AQShda shakllandi. Mazkur fan XX asrning o‘rtalarida paydo bo‘lgan matematik lingvistika fani asoslaridan kelib chiqqan. Tabiiy tillar grammatikasi formal modeli kompyuterda tarjima qilish, tillarga o‘rgatish, bilimlarni diagnostika qilish, matnlarni tahrir etish kabi amaliy dasturlarni ishlab chiqishga asos bo‘lgani holda kompyuter lingvistikasi yo‘nalishiga zamin yaratdi. [Po‘latov A., Muhamedova S. “Kompyuter lingvistikasi”, b37-38]

Jamiyatning har bir a‘zosidan to‘g‘ri so‘zlay olish va savodli yoza bilish talab etiladi. Adabiy nutqning og‘zaki va yozma shakllari mavjud bo‘lib, ular ma‘lum

qonun-qoidalar asosida rivojlanadi. Nutqning og‘zaki shaklida talaffuz me‘yorlariga (orfoepiyaga) amal qilinsa, yozma shaklda esa imloviy me‘yorlarga (orfografiyaga) amal qilinadi. Orfografiya grekcha **orphos** va **grapo** so‘zlaridan tarkib topgan bo‘lib, «to‘g‘ri yozaman» degan ma‘noni bildiradi. Orfografiya adabiy tilning yozma shakliga tegishli bo‘lib, so‘zlarni to‘g‘ri yozish, so‘zlarning o‘zak va negizlarini, qo‘shimchalarini, qo‘shma so‘zlarning qo‘shilib yoki ajratib yozilishini, qisqartma so‘zlarning yozilishini, bosh harflarning yozilishini, bo‘g‘in ko‘chirilishini adabiy talaffuz me‘yoriga mos qonun-qoidalar asoslandi. 1995-yil 24-avgustda lotin grafikasi asosidagi o‘zbek yozuvining imlosiga doir qoidalar tasdiqlandi. Bu imlo qoidalari quyidagi bo‘limlardan tuzilgan.

1. Ayrim harflar imlosi: unlilar imlosi, undoshlar imlosi
2. Asos va qo‘shimchalar imlosi
3. Qo‘shib yozish
4. Ajratib yozish
5. Chiziqcha bilan yozish
6. Bosh harflar bilan yozish
7. Ko‘chirish qoidalari

O‘zbek tilida grammatik ma‘no quyidagi vosita va usullar bilan ifodalandi:

a. Affiksiya – grammatik ma‘no so‘zning negiziga turli shakl yasovchi affikslarni qo‘shish bilan ifodalanadi. M-n: *uyalar, uyga*

b. Yordamchi so‘zlardan foydalanish – mustaqil ma‘noli so‘zlar yordamchi so‘zlar orqali grammatik ma‘noga ega bo‘lishi. M-n: *daraxt mevasi bilan ko‘rkam, odam – mehnati bilan (maqol)*

c. Takrorlash – so‘zlarni takrorlash ham grammatik ma‘noni ifodalash uchun xizmat qiladi. M-n: *ulkan-ulkan binolar*

d. Suppletivizm – o‘zaro bog‘langan, ma‘lum bir tizimni tashkil qilgan grammatik ma‘nolarni ifodalash uchun alohida-alohida so‘zlardan foydalanish

e. Urg‘u – so‘zning grammatik ma‘nosini ifodalash uchun xizmat qiladi. M-n: *olma (ot) – olma (fe‘l)*

f. So‘z tarkibi – so‘zlarning gapda oldinma – ketin kelish ham ba‘zan grammatik ma‘no ifodalashga yodam beradi. M-n: *ajoyib odamlar, odamlar ajoyib*

g. Intonatsiya – grammatik ma‘no ifodalashda katta ahamiyatga ega. Bunda so‘zlarning gap sifatida shakllanishi bilan bog‘liq. M-n: *hamma keldi (darak gap) – hamma keldi? (so‘roq gap) – hamma keldi! (undov gap)* [M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva. Ona tili. B75]

Barcha davrlar ilm-fan oldiga o'z talabini qo'yadi. Fanning asosiy vazifasi mavjud holatni tanqid qilish, yangi bosqichga ko'tarish, yangi yo'nalishlar ochish, ertangi kun imkoniyatlari va talablariga mos ravishda rivojlantirishdir [Пўлатов А. 2011:6]. Kompyuter lingvistikasi ham yangi paydo bo'lgan fan tarmog'i sifatida o'zbek tilshunosligi oldiga qator muhim vazifalarni qo'yadi:

❖ o'zbekcha imlo, tezaurus, omonimlar lug'atining kompyuter dasturlarini yaratish;

❖ o'zbek tilini chet tili sifatida o'rganuvchilar uchun mukammal dasturlar yaratish;

❖ turli tillardagi matnlarni o'zbek tiliga imkon boricha sifatli tarjima qiluvchi kompyuter dasturlarini yaratish;

❖ matn tahririda orfografik, punktuatsion xatolarni aniqlovchi kompyuter dasturining o'zbek tilidagi variantini yaratish.[Abdurahmonova Sayyora Bozorboy qizi. O'zbek kompyuter lingvistikasi va avtomatik tahrir dasturini yaratish tamoyillari, Toshkent: 2020]

❖ o'zbek tilidagi matnlarning avtomatik tahrir va tahrir qiluvchi web sahifalar yoki mobil ilovalarni yaratishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Po'latov A. “Kompyuter lingvistikasi”. “Akademya” nashriyoti, 2011
2. Po'latov A., Muhamedova S. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent: 2007. b37-38
3. Rahimov A. “Kompyuter lingvistikasi asoslari”. O'quv qo'llanma, 2011
4. Abjalova Manzura Abdurashetovna “Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari”. Toshkent: Nodirabegim, 2020. b176.
5. Abdurahmonova Sayyora Bozorboy qizi “Avtomatik tahrir dasturlarini yaratish masalasi”
6. Abdurahmonova Sayyora Bozorboy qizi “O'zbek kompyuter lingvistikasi va avtomatik tahrir dasturini yaratish tamoyillari”
7. <https://hozir.org/ozbek-tili-amaliy-grammatikasi.html>
8. <http://www.marifat.uz/marifat/ruklar/umumii-urta-talim/4757.htm>